

УДК 342.4:340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.28>

КОНСТИТУЦІЙНА ДЕМОКРАТІЯ ЗА ЕКСТРАОРДИНАРНИХ УМОВ: ДОКТРИНАЛЬНИЙ ВИМІР І РОЛЬ СУДУ

Кучук А.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права та публічного управління
Сумського державного педагогічного університету
імені А.С. Макаренка,
ORCID: 0000-0002-5918-2035
e-mail: kucshuk@ukr.net*

Кучук Д.Г.,

*здобувач вищої освіти
Сумського державного педагогічного університету
імені А.С. Макаренка,
ORCID: 0009-0004-6124-4073
e-mail: deniskuchuk48@gmail.com*

Кучук А.М., Кучук Д.Г. Конституційна демократія за екстраординарних умов: доктринальний вимір і роль суду.

У статті досліджується феномен конституційної демократії за екстраординарних умов. Обґрунтовано, що надзвичайний стан не є правовим вакуумом, а формою випробування життєздатності конституційного ладу. З'ясовано, що сучасний конституціоналізм, на відміну від шміттівського розуміння «винятковості», не визнає вихід держави за межі конституції навіть у кризових ситуаціях, натомість пропонує концепцію конституційної адаптивності. Підхід, сформований у працях Б. Аккермана, С. Холмса, Дж. Ролза, ґрунтується на принципі безперервності конституційності, який передбачає збереження чинності основоположних принципів правовладдя незалежно від зовнішніх чи внутрішніх загроз.

Відзначено, що рішення Європейського суду з прав людини та конституційних судів держав Європи утворюють підхід, за яким навіть за кризи не допускається заперечення сутності прав, а їхні обмеження можуть мати лише тимчасовий і пропорційний характер. Особливу увагу приділено практиці Конституційного Суду України, який формує позицію про неперервність конституційного порядку у воєнний час та підпорядкування будь-яких надзвичайних заходів принципам правовладдя і гідності людини.

Наголошено, що пріоритет індивідуального над загальним, властивий західній правовій культурі, визначає гуманістичну спрямованість теорії людських прав, втілену у Загальній декларації прав людини 1948 року. У цьому контексті екстраординарність розглядається не як простір для свавілля, а як особливий режим реалізації конституційних цінностей. Показано, що доктрина необхідності може виступати інструментом збереження конституційного ладу лише за умови контролю з боку судової влади, дотримання критеріїв пропорційності, легітимності та тимчасовості.

Зроблено висновок, що конституційна демократія за екстраординарних умов є самокоригувальною системою, здатною зберігати власну нормативну природу в умовах загрози. Її сила полягає у тому, що навіть у стані обмеження прав і концентрації владних повноважень вона не втрачає свого засадничого змісту – підпорядкування державної влади конституції та пріоритету людської гідності як найвищої цінності.

Ключові слова: верховенство права, конституційна демократія, екстраординарні умови, доктрина необхідності, пропорційність, судовий контроль, людська гідність, конституційний суд.

Kuchuk A.M., Kuchuk D.G. Constitutional democracy under extraordinary conditions: doctrinal dimension and the role of the court.

The article deals with the phenomenon of constitutional democracy under extraordinary conditions. It is substantiated that a state of emergency is not a legal vacuum, but a form of testing the viability of the constitutional order. It is found that modern constitutionalism, unlike the Schmittian understanding of “exceptionalism”, does not recognize the state going beyond the boundaries of the constitution even in crisis situations, instead proposing the concept of constitutional adaptability. The approach, formed in the papers of B. Ackermann, S. Holmes, and J. Rawls, is based on the principle of continuity of constitutionality, which assumes the preservation of the validity of the rule of law fundamental principles regardless of external or internal threats.

It is noted that the decisions of the European Court of Human Rights and the constitutional courts of European states affirm the approach according to which even during a crisis, the essence of rights cannot be denied, and their restrictions can only be temporary and proportionate. Particular attention is paid to the practice of the Constitutional Court of Ukraine, which forms a position on the continuity of the constitutional order in wartime and the subordination of any extraordinary measures to the principles of the rule of law and human dignity.

It is emphasized that the priority of the individual over the general, inherent in Western legal culture, determines the humanistic orientation of the theory of human rights, embodied in the Universal Declaration of Human Rights of 1948. In this context, extraordinariness is considered not as a space for arbitrariness, but as a special regime for the implementation of constitutional values. It is shown that the doctrine of necessity can act as an instrument for preserving the constitutional order only under the condition of control by the judiciary, compliance with the criteria of proportionality, legitimacy and temporality.

It is concluded that constitutional democracy under extraordinary conditions is a self-correcting system capable of preserving its own normative nature in conditions of threat. Its strength lies in the fact that even in a state of restriction of rights and concentration of power it does not lose its fundamental content - the subordination of state power to the constitution and the priority of human dignity as the highest value.

Key words: rule of law, constitutional democracy, extraordinary conditions, doctrine of necessity, proportionality, judicial review, human dignity, constitutional court.

Постановка проблеми. Сучасні виклики, зумовлені воєнними діями, гібридними загрозами та кризовими станами публічної влади, посягають на сталість демократичних інститутів, перевіряючи на міцність саму ідею конституціоналізму. Конституційна демократія, заснована на принципах правовладдя, поділу влади та поваги до людських прав, в умовах екстраординарності постає не лише як політико-правова модель, а як система, здатна забезпечити функціонування держави без руйнування її ладу.

В умовах воєнного стану або надзвичайних обставин держава опиняється між потребою гарантувати безпеку та обов'язком зберегти правову природу публічної влади. Означений баланс стає предметом доктринального осмислення і судової візії – насамперед, у діяльності конституційних судів, які виконують роль арбітра між владою і суспільством. Саме вони покликані визначати межі допустимого обмеження прав, тлумачити конституційні принципи в умовах загрози існуванню держави та утверджувати верховенство Конституції навіть у часи винятковості. Актуальність теми посилюється потребою теоретичного переосмислення поняття «конституційна демократія» як такої, що не втрачає своєї нормативної сили навіть у періоди збройного конфлікту, а навпаки – виявляє свою життєздатність через правові механізми захисту людини і суспільства. Водночас, воєнний стан і повоєнне відновлення створюють умови для формування нової конституційної практики, у якій судова влада, зокрема конституційна юрисдикція, стає ключовим чинником збереження правової ідентичності держави.

Відтак, дослідження конституційної демократії в екстраординарних умовах крізь призму доктринальних засад і судової візії має не лише теоретичну, але й практичну значущість. Воно сприяє розумінню того, як у кризових ситуаціях можна забезпечити сталість конституційного ладу, непохитність людських прав і безперервність дії принципу правовладдя.

Метою цього дослідження є комплексне осмислення конституційної демократії за екстраординарних умов, визначення доктринальних засад її функціонування, а також виявлення ролі судової влади у забезпеченні неперервності конституційного порядку.

Стан опрацювання проблематики. Проблема функціонування конституційної демократії в умовах надзвичайності привертала увагу як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників, однак залишається багатоаспектною та недостатньо системно осмисленою.

У класичній доктрині конституціоналізму значний внесок зробили Б. Акерман [1], Дж.Г. Елай [2], Дж. Ролз [3], Д. Гелд [4], Л. Крамер [5], які досліджували межі дії конституційних принципів у кризових умовах, а також співвідношення між безпекою та демократією. Окремі аспекти правової природи надзвичайних повноважень держави розкривали К. Шмітт [6], Дж. Агамбен [7], А. Росс [8], С. Холмс [9], які сформулювали концепти стану винятковості, позаконституційної необхідності та тимчасового припинення конституційного порядку. У європейському науковому дискурсі важливе місце займають праці М. Лубелла [10], Д. Фернандес Аррібас [11], присвячені питанню пропорційності обмежень прав у кризових ситуаціях. Вони розкривають роль судового контролю як гарантії збереження демократичного ладу в умовах надзвичайності.

В українській науці розглядалися переважно окремі елементи піднятої проблематики. Вчені аналізували розвиток українського конституціоналізму, проблеми воєнного стану, функціонування органів публічної влади в умовах загрози, а також роль окремих державних органів у забезпеченні стабільності правопорядку [12]. Водночас переважна більшість досліджень зосереджується на окремих аспектах – або на питанні обмеження прав людини, або на механізмах дії конституційних інститутів у надзвичайний період, без системного поєднання доктринального та судового підходів до розуміння феномену конституційної демократії в екстраординарних умовах.

Отже, комплексного аналізу доктринального виміру та судової візії конституційної демократії за екстраординарних умов досі бракує. Саме ця прогалина зумовлює необхідність подальшого дослідження теми, що поєднує філософсько-правовий та конституційно-правовий рівні осмислення.

Виклад основного матеріалу. Римському праву був відомий принцип *salus populi suprema lex* («Добробут народу нехай буде найвищим законом»). На нашу думку, багато в чому саме цьому принципу виникає доктрина необхідності як правовий принцип, що дозволяє тимчасово відступати від конституційних норм або правових процедур, якщо це єдиний спосіб уникнути катастрофічних наслідків для держави, суспільства чи конституційного ладу. І хоча ця доктрина не є формальною частиною більшості конституцій, але може використовуватись судами чи владою для виправдання дій у кризових ситуаціях, коли стандартні механізми не працюють.

До основних положень цієї доктрини слід віднести такі. По-перше, необхідність як виняток. Дії, що порушують конституцію (наприклад, розпуск парламенту всупереч конституції, обмеження прав чи введення надзвичайних повноважень), виправдовуються лише якщо: а) існує безпосередня, невідворотна загроза (війна, громадянський конфлікт, природна катастрофа тощо); б) немає альтернативних конституційних засобів; в) дії пропорційні загрозі та тимчасові (після кризи – повернення до норм). По-друге, легітимність. Доктрина не дає «карт бланш» для свавілля; вона повинна бути визнана судом або суспільством, щоб уникнути зловживань.

Відзначимо, що ця доктрина часто застосовувалася в постколоніальних чи нестабільних країнах для легітимізації переворотів чи криз. Так, згадаємо Пакистан. Верховний суд в справах *Maulvi Tamizuddin Khan v. Federation of Pakistan* (1955) і *State v. Dosso* (1958) визнав законним розпуск Установчих Зборів Пакистану та дії президента Айюба Хана, які скасували конституцію, посилаючись на необхідність для стабільності; у 1977 році відбувся воєнний переворот Зі-я-уль-Хака, що не був визнаний незаконним.

Не можна не згадати і про Бельгію, зокрема у контексті криз з мовними правами (фламандська vs. валлонська спільноти), коли суди застосовують певною мірою згадану доктрину. Так, найбільша і найвідоміша судова справа, пов'язана з мовним конфліктом у Бельгії, – це «Справа про деякі аспекти законів про використання мов в освіті в Бельгії» (також відома як Бельгійська лінгвістична справа). Означена справа була розглянута Європейським судом з прав людини і у ній суд фактично використовував підхід, який відображає ідею, близьку до доктрини необхідності (принцип, що держава може вводити обмеження, якщо вони необхідні для досягнення легітимної мети) [13].

Згадаємо також обставини справи *Ex parte Milligan*, 1866, якою оскаржувався військовий трибунал над цивільним Лемюелем Мілліганом, якого звинуватили в змові проти Союзу під час Громадянської війни [14]. Верховний суд Сполучених Штатів Америки скасував вирок, наголосивши на пріоритеті конституційних прав навіть у воєнний час. Основні принципи, сформульовані в рішенні настанні.

1. Маршальське право (військова юрисдикція) не може існувати там, де діють цивільні суди. Військові трибунали не мають юрисдикції над цивільними особами в районах, де функціонують звичайні суди та конституційний порядок не порушений. Маршальське право – це виняток, а не правило; воно виникає лише з абсолютної необхідності, коли цивільна влада не може діяти.

2. Призупинення habeas corpus не поширюється на військові суди над цивільними. Навіть якщо президент призупиняє writ of habeas corpus (застосовувалося під час війни), це не дає права на судові процеси над цивільними в військових судах. Цивільні мають право на суд присяжних.

3. Права не можуть бути призупинені без крайньої необхідності: Призупинення habeas corpus дозволено лише у разі повстання чи вторгнення і лише коли громадська безпека вимагає цього. Воєнний час не скасовує свободи; суди мусять залишатися відкритими, якщо це можливо.

4. Розподіл повноважень. Конгрес, а не президент, контролює призупинення прав. Президент може діяти в екстрених випадках, але Конгрес має остаточну владу над законодавчими обмеженнями. Військова влада не може замінити цивільну без парламентського схвалення.

Ці принципи стали основою для захисту цивільних прав у Сполучених Штатах Америки під час криз. Вони підкреслюють, що конституція – має вищу юридичну силу, навіть у часи небезпеки.

Відзначимо і справу Габчіково-Надьмарош, яка стала важливим прецедентом, який підтвердив фундаментальний принцип *pacta sunt servanda*, але водночас зобов'язав держави інтегрувати принципи сталого розвитку та охорони довкілля у виконання старих міжнародних зобов'язань. Міжнародний суд Організації Об'єднаних Націй постановив, що Угорщина не мала права призупиняти, а потім остаточно припиняти свою частину робіт. Хоча Суд визнав, що стан екологічної необхідності є підставою для виключення протиправності, він дійшов висновку, що заявлена Угорщиною небезпека не була неминучою, і вона могла використати інші менш радикальні засоби [15].

Доречно також згадати, що у межах західної правової культури пріоритет між загальним та індивідуальним надається саме індивідуальному, що зумовлює як зміст, так і спрямованість теорії людських прав, відображеної у Загальній декларації прав людини. Ідея автономії особи, її невід'ємної гідності та моральної рівності європейською філософією права розглядається як вихідна умова будь-якого правопорядку. Від Дж. Локка до І. Канта формується переконання, що держава існує не задля самозбереження, а задля охорони свободи кожної особи – як природного, а не делегованого їй права.

Саме ця антропоцентрична основа західного конституціоналізму визначає і правову природу людських прав: вони не є похідними від державної влади й не залежать від колективних чи суспільних інтересів, а, навпаки, виступають критерієм легітимності самої влади. У цьому сенсі індивідуальне не лише не суперечить загальному, а й становить його передумову, адже визнання автономії особи забезпечує моральну та юридичну єдність суспільства.

Загальна декларація прав людини втілює цю парадигму, закріплюючи універсальний характер людських прав, що належать кожному від народження, а не внаслідок приналежності до певної політичної чи національної спільноти. У тексті Декларації чітко простежується перевага індивідуального виміру свободи над колективним міркуванням користі: права людини визначають межі державного втручання, а не навпаки. Таким чином, у межах західної правової традиції людська особистість є не об'єктом, а первинним суб'єктом права, навколо якого структурується уся система правового та конституційного порядку. Цей принцип становить ядро теорії людських прав і визначає гуманістичний зміст конституційної демократії.

Конституційна демократія постає як політико-правовий феномен, що поєднує верховенство конституції, поділ влади та невідчужуваність людських прав. Її сутність полягає у підпорядкуванні державної влади праву та забезпеченні інституційних гарантій недопущення свавілля. Проте саме в екстраординарних умовах – війни, надзвичайного стану, внутрішніх заворушень або системних криз – відбувається випробування цієї моделі на міцність, оскільки держава змушена тимчасово виходити за межі звичних процедур конституційного врядування, не втрачаючи при цьому своєї правової природи.

Доктринально конституційна демократія в екстраординарних умовах розглядається крізь дилему між необхідністю та правом. Конституційна демократія не заперечує можливість екстраординарних заходів, але вимагає, щоб вони залишалися в межах конституційної норми та під контролем судової влади.

Екстраординарні умови не знищують конституційний порядок, а лише «переводять» його у режим конституційної адаптивності, коли конституційні принципи отримують специфічне тлумачення з урахуванням потреби забезпечення національної безпеки. Така адаптивність виявляється через доктрину пропорційності, яка дозволяє співмірно обмежувати окремі права без заперечення їхньої сутності. Саме ця доктрина стала ключовим інструментом конституційних і міжнародних судів, що забезпечують дотримання рівноваги між безпекою та демократією.

Судова візія в означених умовах формується, передусім, у практиці конституційних судів та Європейського суду з прав людини. Застосовуючи доктрину *margin of appreciation*, страсбурзький суд визнає, що держава може мати певну свободу розсуду у надзвичайній ситуації, однак ця свобода не є безмежною і підлягає судовому контролю. Конституційні суди держав переважно виходять із того, що навіть за умов воєнного стану основоположні конституційні принципи (правовладдя, повага до гідності людини, верховенство Конституції) не можуть бути призупинені.

Конституційний Суд України у своїй діяльності поступово формує підхід, за яким воєнний стан не є підставою для згортання конституційного порядку, а навпаки – виступає критерієм перевірки життєздатності конституційної демократії. Такий підхід відповідає європейським тенденціям, що акцентують не на «винятковості», а на безперервності конституційності – ідеї, згідно з якою навіть у кризі державність має залишатися правовладною.

Відтак, доктринальний вимір конституційної демократії в екстраординарних умовах розкриває її як правову конструкцію, здатну до самозбереження без відступу від своїх ціннісних засад. Судова візія, у свою чергу, трансформує ці доктринальні положення в практичні критерії оцінки дій держави у кризовій ситуації. Судовий контроль стає механізмом, що запобігає перетворенню тимчасового надзвичайного стану на постійну форму правління, гарантуючи відновлення нормального конституційного ладу після усунення загрози. Конституційна демократія в екстраординарних умовах не втрачає свого нормативного характеру, а лише демонструє здатність до гнучкого, але правового реагування на небезпеки. Її сила полягає у тому, що навіть за умов обмеження прав, концентрації повноважень чи зміни процедур вона зберігає свій головний зміст – підпорядкування влади Конституції та захист людської гідності як найвищої цінності.

Висновки. Таким чином, доктрина необхідності, що своїм корінням сягає римського принципу *salus populi suprema lex*, є спробою поєднати вимір політичної доцільності з правовими межами конституційного порядку. Вона відображає парадокс конституційної демократії: необхідність захисту самої Конституції може тимчасово виправдовувати відступ від її норм, але лише за умови суворого дотримання принципів пропорційності, тимчасовості та легітимності. Історичні приклади демонструють, що зловживання цією доктриною призводить до руйнації конституційності, тоді як її обґрунтоване застосування слугує засобом її самозбереження.

Західна правова традиція, побудована на пріоритеті індивідуального над загальним, формує морально-правові межі, за яких навіть під час надзвичайного стану людська гідність залишається недоторканою. Саме тому конституційна демократія в екстраординарних умовах не може бути зведена до механічного обмеження прав – вона є випробуванням правовладдя, що підтверджує зрілість суспільства і держави. Судова практика, зокрема конституційних судів європейських держав і Конституційного Суду України, утверджує підхід, за яким надзвичайність не призводить до розриву правового континууму, а лише активує його адаптивний потенціал. Конституція залишається чинною навіть за кризи, набуваючи динамічного виміру – здатності забезпечувати баланс між безпекою та свободою.

Таким чином, у доктринальному та судовому вимірах конституційна демократія постає як самокоригувальна система, здатна реагувати на виклики екстраординарності без втрати своєї правової сутності. Її стійкість полягає не у відмові від принципів, а у здатності зберегти їх навіть у момент загрози.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ackerman B. The Emergency Constitution. *Yale Law Journal*. 2004. Vol. 113. № 5. P. 1029–1091.
2. Ely J. H. *Democracy and Distrust: A Theory of Judicial Review*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1980. 268 p.
3. Rawls J. *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press, 1993. 401 p.

4. Held D. *Models of Democracy*. 3rd ed. Cambridge: Polity Press, 2006. 408 p.
5. Kramer L.D. *The People Themselves: Popular Constitutionalism and Judicial Review*. Oxford: Oxford University Press, 2004. 363 p.
6. Schmitt, C. *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Chicago: University of Chicago Press, 2005. 70 p.
7. Agamben, G. *State of Exception*. Chicago: University of Chicago Press, 2005. 95 p.
8. Ross, A. *On Law and Justice*. London: Stevens & Sons, 1958. 377 p.
9. Holmes, S. *The Anatomy of Antiliberalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993. 330 p.
10. Lubell N. *Extraterritorial Use of Force Against Non-State Actors*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
11. Fernández Arribas J. Regulating European Emergency Powers: Towards a State of Emergency of the European Union. *Law and Institutions. Policy Paper*. 2024. № 295. URL <https://tinyurl.com/2be55kn9>.
12. Правова система України в умовах воєнного стану : збірник наукових праць / за загальною редакцією О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської, М.М. Хоменка. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 540 с.
13. Case «Relating to Certain Aspects of the Laws on the use of Languages in Education in Belgium». Application no 1474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64. 23 July 1968. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57525>.
14. *Ex parte Milligan*, 71 U.S. 2 (1866). URL <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/71/2>.
15. *Gabčíkovo-Nagymaros Project* (Hungary/Slovakia). URL <https://www.icj-cij.org/case/92>.